

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Son əsrlərdə istər hərbi meydanlarında, istərsə də ictimai şüurlarda aparılan antitürk ideyaların nəticəsi olaraq ingilislər başda olmaqla, Avropa dövlətlərinin iş birliyi nəticəsində 1925-ci ildə Qacarlar hakimiyyəti qeyri-qanuni devirlərək onların yerinə ariyançı İran Pəhləvilər gətirildi. Bununla da əfsanəvi "İran"ın sözdə gerçəkçi, hüquqi "İran dövləti"yə çevrilməsi adı altında ciddi zəmin hazırlanaraq türklərin son min ildə idarə etdiyi bölgənin bilərəkdən farsçı-ariyançı "İran"ə çevrilməsi prosesinə rəsmi şəkil verilməyə başlandı. Məhz bunun nəticəsi olaraq, öncədən də "İran" və "Turan" məsələlərində şüuru qarışdırılan türklər, o cümlədən türk aydınlar arasında ariyançı İran Pəhləvilərin hakimiyyətə gətirilməsiylə də, ziddiyyətli düşüncələr daha da dərinləşdi. Başqa sözlə, Qacarların devrilməsindən sonra (1925) türklər arasında tək vətən, tək mədəniyyət, tək dil, tək millət olaraq "Persia" və "İran" anlayışları şüurlara zorla yeridilməyə başladı. Beləliklə, "İran mərkəzli Fars düşüncə sistemi" Azərbaycan mərkəzli Türk düşüncə sistemi üzərində xeyli dərəcədə qələbə qazanmış oldu. 1

Qeyd edək ki, 1935-ci ilə qədər Pəhləvilər daha çox "Persia" adından istifadə edir və bunun zəminində də Azərbaycan türklərinin məhv etmə siyasətini açıq şəkildə aparırdılar. Rza Pəhləvi hakimiyyətini de-yure rəsmiləşdirdikdən dərhal sonra Azərbaycan türklərini repressiya etmə siyasətini daha da sürətləndirdi. Demək olar ki, iran-fars faşizmi nəticəsində on minlərlə Azərbaycan türkü yurd-yuvasından sürgün edildi ya da həbsxanaya salındı. Pəhləvilərin bu siyasətinin arxasında türklərin ana dillərində danışmaqdan, özlərini türk adlandırmaqdan imtina etməkdən tutmuş, farslaşdırma zoru məcbur edilməsi üçün nəzərdə tutulan hər bir şey dayanırdı.

Hər halda 1925-ci ildən sonra Türk dilində təhsilin qadağan olunması, üstəlik orduda və məktəblərdə Türk dilində danışmağa görə ciddi cəzaların tətbiq edilməsi, eyni zamanda 1928-ci ildə Türk dilində qəzet-jurnalların və kitabların nəşrinin dayandırılması, milli teatrın bağlanması, milli təşkilatların sıradan çıxarılması, məktəblərdə, ictimai yerlərdə türkçə danışmağın rəsmən qadağan olunması, türkçə kitablar və əlyazmaların yığışdırılıb yandırılması, türkçə tarixi və coğrafi adların farslaşdırılması başlandı. V.Mustafayev yazır: "1926-27-ci ildə əyalət məarif idarəsinin yeni rəisi A.Möhsüni Azərbaycana gəldi. O, "azəri hünərməndlərini çağıraraq onları təhqir edərək azəri dilin-

də nümayiş-teatr verməyi qadağan etdi". Yeni maarif rəisi hətta məktəbdə azərbaycanca danışan uşaqların boynuna kəndir keçirib axura bağlamağı əmr etdi. Onu həmin vəzifədə əvəz edən Q.Zovqı məktəblərdə azərbaycanca danışan uşaqları cərimə etmək üçün xüsusi qutular asmağı göstəriş verdi". 2

Üstəlik, Güney Azərbaycanın kiçik ərazi vahidlərinə, yeni ostanlara və şəhərlərə bölünməsi, hətta, Azərbaycanda əhalinin siyahıya alınması zamanı türklərlə bağlı "eşşəklərin siyahıya alınması" kimi ifadələr işlədilməsi və bu kimi insanlıqdan kənar əməllər xalq arasında ciddi etirazlara sə-

məhdud dairədə və fəvqəladə gizli fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq... aşkar edilib, fəal üzvləri isə başqa azadixahlarla birlikdə Qəri-Qacar həbsxanasına göndərilmişlər. Bir sözlə demək olar ki, Rza şahın süqutu və mütəfiq dövlətlərin hərbi qüvvələrinin İrana varid olduğu vaxt 1941-ci il 25 avqust tarixdə Azərbaycanda siyasət və təşkilat naminə heç bir şey yox idi". 4

Deməli, İngilis-Fars siyasətinin orta qaraqlarından çıxış edən Pəhləvilərin ariyançılıq əsasında "tək İran milləti" yaratmaq ideyası ilk növbədə, Güney Azərbaycana, Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlmişdi. Mirzə İbrahimov yazır: "Ha-

təkiz və tarixini təhrif edir, Türk toponimlərini, o cümlədən coğrafi adları farslaşdırır, uşaqlara Türk adları verməyi qadağan edir, Türk dilində məktəbləri qadağan edir və onlara məcburi farsca təhsil verir, özünü Türk kimi təqdim edənlərə cəza kəsir, Türkçə kitabları məhv edir. 6 O, yazırdı: "Biz İranda yaşayan Türklər əsirlərdən bəri İranın şərəfini qanımızla və canımızla qoruduq. Buna müqabil İranda heç bir haqq istəmədik. İran hökuməti də bizə daim ögey oğul nəzəriylə baxdı və hələ də elədir. Sayımız 5 milyon keçən bizlər bu gün İranda 60 min erməni qədər mədəni bir haqqa malik deyilik. Bu nədən belədir? Bunu biz yalnız özümüzə

nunla birlikdə əyalətin tarixi-coğrafi adı yox edildi və isimlərin yerini sadəcə nömrələr aldı. Əyalətin əsas qismi üçüncü (mərkəzi Təbriz şəhəri) və dördüncü (mərkəzi Rezaiyə, öncəki Urmiya şəhəri) onların tərkibinə qatıldı. Zəncan vilayəti və türklərin yaşadığı digər bölgələr bunların tərkibinə daxil edilmədi, onlara müstəqil idarəetmə statusu da verilmədi. Daha sonraları 3. ostan Doğu Azərbaycan, 4. ostan isə Batı Azərbaycan olaraq adlandırıldı". 8

Azərbaycan türklərinə qarşı yönəldilmiş addımlardan digəri də bütün dövlət idarələrinə "Soyu Türk olan və Türkçə danışan şəxsləri dövlət müəssisələrində məsul

Ariyançı İran Pəhləviləri dövrü və Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı

vəzifələrə təyin etməmək və mövcud olanları da bəhanə tapıb xaric etmək" məzmunlu gizli bir sərəncam idi. Bu sərəncamı Möhsini və Zövqi kimi maarif nazirləri, Abdulla Mustafa kimi Şərqi Azərbaycan valisi yerlərdə həyata keçirmiş, "Paniranizm" ideologiyasının təbliğatçıları Rzaşad Şafəq Təbrizi və Əhməd Kəsrəvi kimi "sapı özümüzdən olan baltalar" da fars dilinin zorla yayılması, "Vahid İran milləti" ideyasının əhaliyə tələq edilməsi, Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycanda yaşayan eyni dilli, eyni adlı, eyni tarixli, eyni mədəniyyətli Türklərin müxtəlif xalqlar olduğunu xüsusi canfəşanlıqla sübut etməyə çalışmışdılar.

Belə ki, Möhsininin "Türkçə danışanların boynuna noxta keçirib axıra bağlayın" kimi göstərişi, Zövqinin Azərbaycan məktəblərində tənəffüs zamanı belə Türkçə danışan şagirdləri cəzalandırmaq üçün "cərimə sandıqları" qoydurması və digər sərəncamları, Abdulla Mustofinin "Azərbaycanlılar türkdürlər, onlar yonca yeyib "Məşrutə" alıblar, indi də ot yeyib İrani abad edirlər" deməsi, İran Pəhləvilərinin irqçi-faşist məhiyyətinin tamamilə ortaya qoymuşdu. Mirzə İbrahimov yazır: "Bütün İranda azadlıq və demokratiyanın kökünü kəmiş Rza şah istibdadı ilə Azərbaycanda zülm və təzyiqli qat-qat artdı. Azərbaycan dilində yazmaq və oxumaq qadağan olundu. Azərbaycanın böyük, kiçik bütün idarələri fars məmurları ilə dolduruldu.

Rza şah Azərbaycan adını xərətədən silmək üçün əlindən gələni etdi. Rza şahın hakimiyyəti illərində Azərbaycan şəhərləri bir xarəbəzərə çevrildi. Azərbaycanın gəlini çəkib apardılar. İşsizlik, kasıblıq və səfalet hər yanı bürüdü. Bütün bunlardan əlavə Azərbaycan xalqına qarşı etimadsızlıq və təhqiri münasibət daha da dərinləşdi. Təbriz valisi Mustofinin azərbaycanlıları nalayiq sözlərlə təhqirdən çəkinmədi. Hər tərəfdə azərbaycanlılara qarşı pis münasibət yarandı. Onları bir çox dövlət qulluq və vəzifələrinə buraxmadılar. Fars məmurları azərbaycanlılarla "İşğalçı irq" nümayəndəsi kimi rəftar etdilər. Azərbaycan dilində danışanları idarələrdən qovdular. Məhkəmələri fars dilində apardılar. Ömründə bir kəlmə farsca danışmamış Azərbaycan kəndliləri də sorğusuz farscaya keçirdilər. Azərbaycan dilində ədəbiyyat oxumaq, şeir yazmaq və yaxud mahnıya qulaq asmaq cinayət sayıldı".

bəb oldu. Bütün bunların başında dayanan, "Pəhləvi" adını Rzaya məsləhət görə baş nazir Məhəmmədli Furuqi və İngiltərənin Tehrandakı səfirliyinin müavini Erdeşir Reporter, hərbi komandan Aron Sayd və başqaları olmuşlar. 3 S.C.Pişəvəri yazırdı: "Rza şah

kim fars şovinizmi, müstəbid şah hakimiyyəti artıq neçə əsr idi ki, İranda yaşayan başqa millətlərin, xüsusən farslardan sonra böyük əksəriyyəti təşkil edən 12-16 milyona qədər Cənubi Azərbaycan əhalisinin milli hüquq və ixtiyarlarını qəbul etmirdi. Hətta Rza şah

soruşmalıyıq. Biz daima şücaət və cəsarətimizi farsların kefi üçün sərf etdik və susduq. Susanlara isə heç bir yerdə pay verməzlər. Vətəndaşlar, haqqımızı istəmək zamanı gəlmişdi. Biz artıq miskin və pərişan halda yaşaya bilmərik. Bilməliyik ki, əsrimiz milliyət əsridir.

Azərbaycan türklərinin rəsmi dövlət idarəçiliyində iştirakına da qadağa qoymaq məqsədilə Rza "şah" bir neçə addım atdı. Bunlardan biri Qacarların federal yapısını aradan qaldıraraq yeni ərazi-idari sistemi ortaya qoymaq idi. Nəsbibli yazır: "Bu dəyişikliyin məqsədlərindən biri fars olmayanların birliyini mümkün olduğu qədər pozmaq idi. Bu dəyişikliklə eyni zamanda, əski yer adlarını da hafizələrdən silmək məqsədi güdüldü"

Azərbaycan xalqından və onun azadlığa olan əlaqəsindən həmişə nişanlanmışdır. Bu əyalətləri bölmüşdü. Bu əyalətləri nömrələmişdi də: birinci Ostan, ikinci Ostan və s. Bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlılar, kürdlər və başqaları özlərinin qədim milli mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını böyük çətinliklərlə də olsa, qoruyub saxlayır, yaşadır, inkişaf etdirirdi. İstibdadın təqibləri, həyata keçirdiyi cəza tədbirləri isə xalqı daha da qəzbləndirir, gücləndirirdi". 5

Məmməd Sadıq Aran da 1942-ci ildə, "Sənən Azər" ləqəbi ilə Türkiyədə yayınladığı "İran Türkləri" kitabında yazırdı ki, Pəhləvilər bu ölkədəki türklərin mövcudluğunu

Milliyət demək, mənlik deməkdir. Mənliyini idrak etməyən Tanrısını bulamaz. Biz köləlikdən qurtulmalıyıq". 7

Azərbaycan türklərinin rəsmi dövlət idarəçiliyində iştirakına da qadağa qoymaq məqsədilə Rza "şah" bir neçə addım atdı. Bunlardan biri Qacarların federal yapısını aradan qaldıraraq yeni ərazi-idari sistemi ortaya qoymaq idi. Nəsbibli yazır: "Bu dəyişikliyin məqsədlərindən biri fars olmayanların birliyini mümkün olduğu qədər pozmaq idi. Bu dəyişikliklə eyni zamanda, əski yer adlarını da hafizələrdən silmək məqsədi güdüldü. Yeni ərazi bölünməsinə görə, Azərbaycan əyaləti iki parçaya ayrıldı. Bu-